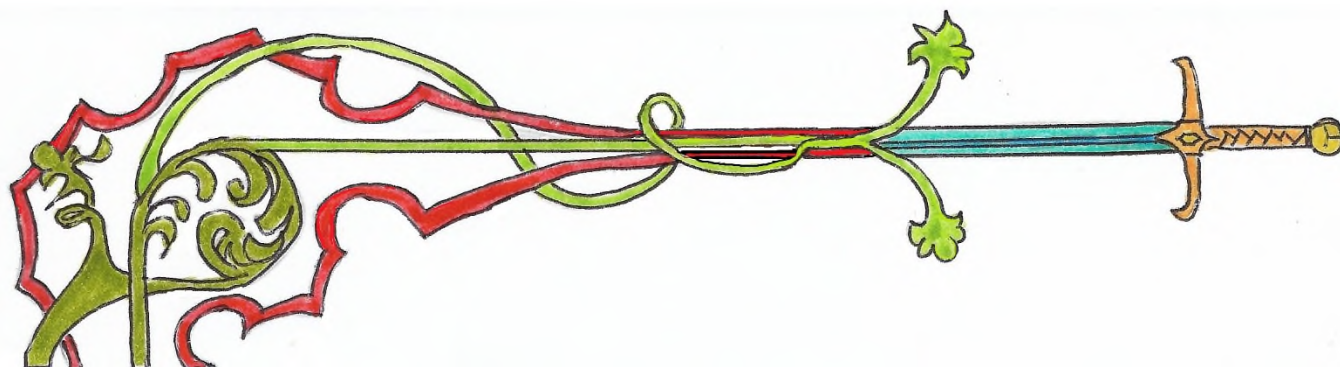
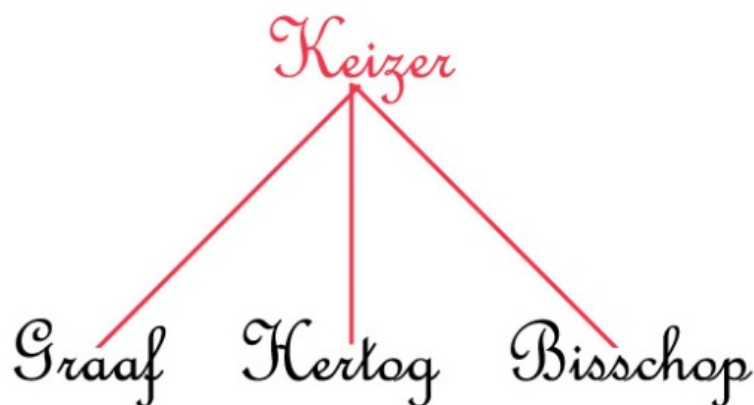

ACHTIGE HEREN IN DE MIDDELEEUWEN EN HUN GRAFSTEDEN

In de middeleeuwen was het tegenwoordige Nederland verdeeld in een aantal zelfstandige gebiedjes. Graag had ik geschreven over elk gebied met zijn middeleeuwse regeerders en hun begraafplaatsen op ons grondgebied, maar dat bleek niet mogelijk. Zeeland behoorde deels toe aan Holland en deels aan Vlaanderen. Noord-Brabant behoorde tot een groter gebied in het tegenwoordige België. Limburg was geen territoriale eenheid, maar een lappendeken van kleinere gebiedjes en in Friesland, inclusief de Groningse Ommelanden, ontbrak een landsheer. De heersers die over blijven komen in drie artikelen aan de orde, de graven van Holland, de hertogen van Gelre en de bisschoppen van Utrecht. Zij waren leenman van de keizer. Bijgaande kaarten zijn uit 1350 en zijn een momentopname. De grenzen wisselden voortdurend.

 Graafschap Holland

 Hertogdom Gelre

 Sticht Utrecht

III. DE BISSCHOPPEN VAN UTRECHT

INLEIDING

Adelbold ¹

Bernold

Willibrord (658-739)

Koenraad van Zwaben

Godebald

Frederik II van Berg

Wilbrand v. Oldenburg

Jan van Nassau

Frederik van Sierck

Arnold II van Horne

Dit is het derde en laatste artikel over machtshebbers van gedeelten van ons land, voordat Karel V oppermachtig werd in de Nederlanden. Na de graven van Holland en de hertogen van Gelre komen deze keer de bisschoppen van Utrecht met wereldlijke macht en hun grafsteden aan de beurt. Omdat het ambt van bisschop niet erfelijk kon zijn, is er nooit sprake van een familiegraf en de benoeming van een nieuwe bisschop had altijd veel voeten in de aarde. Utrecht, ook bekend als het Sticht, had zijn macht te danken aan de centrale ligging tussen de kust en het Duitse achterland via de Rijn en kreeg vaak de steun van de Duitse bisdommen. Honderden jaren lang regeerde de bisschop ook over het Oversticht, ongeveer Overijssel, Drenthe en de stad Groningen. De macht nam af, toen in de veertiende eeuw Vlaanderen en in de vijftiende eeuw Holland economisch sterker werden.

kaart Sticht en Oversticht ²

Otto van Lippe

Hendrik van Vianden

Guy van Avesnes

Jan van Arkel

Floris v. Wevelichoven

Frederik v. Blankenheim

Zweder van Culemborg

Rudolf van Diepholt

David van Bourgondië

Frederik van Baden

Vanzelfsprekend streden de verschillende machthebbers van Holland, Utrecht en Gelre om de grootste zeggenschap en het meeste land. Vaak zette de bisschop zijn geestelijke machtsmiddelen in, zoals excommunicatie, om zijn zin te krijgen. Dat de Utrechtse bisschop ook een wereldlijk heerser was werd al duidelijk bij zijn inhuldiging. Hij kwam te paard en geharnast de stad binnen en reed naar het stadhuis waar hij door de stedelijke regering als vorst werd geïnstalleerd. Daarna ging hij naar de Buurkerk en trok hij zijn bisschopsgewaad aan. Tot slot ging

het in processie naar de Domkerk en werd daar door de geestelijkheid ingehuldigd. Er kwamen zo'n 40 bisschoppen aan de macht en het lijkt logisch dat die in de Dom begraven werden. Uit archieven weten we dat er in de Dom maar ca. 25 bisschoppen begraven zijn. Een bisschop werd vaak overgeplaatst naar een ander bisdom en werd daar begraven. Soms werd ook een andere Utrechtse kerk of kapel gekozen als laatste rustplaats. Ik maak een selectie uit het totaal aantal machthebbers, maar van hun grafmonumenten is weinig meer terug te vinden.

middeleeuws miniatuur

A. 1000 - 1200

Penning met het portret van St. Willibrordus en de namen van de bisschoppen van Utrecht tot 1054

Net na het jaar 1000 was Utrecht een handelsnederzetting aan de oever van de rivier. Hier had **Willibrord** (658-739) jaren geleden een paar kerken en een klooster gesticht. Hij werd de eerste bisschop in de Nederlandse gebieden. De Duitse keizers kozen steeds de nieuwe bisschop en omdat zij verzekerd waren, dat zij door de monseigneur werden gesteund, schonken zij grote gebieden aan het bisdom. Willibrord werd begraven in Echternach.

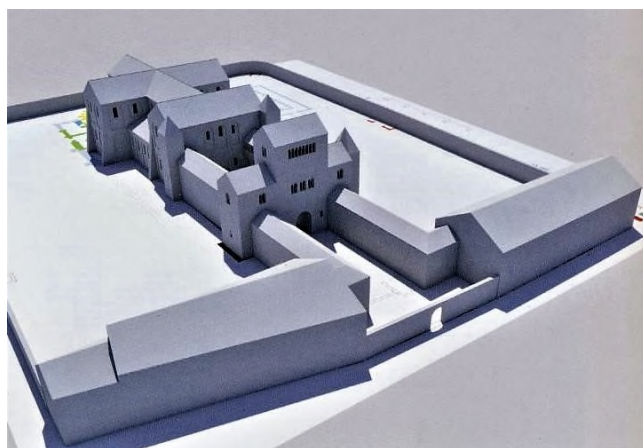

Echternach - graf Willibrord ³

Keizer Hendrik II schenkt Drenthe aan Adelbold ⁴

In 1024 kreeg **Adelbold II** († 1026) van keizer Hendrik II het graafschap Drenthe in leen, het begin van het Oversticht. Hij kreeg daarmee als eerste bisschop ook wereldlijke macht. Een jaar eerder had de keizer de romaanse St. Maartens-kathedraal ('Dom van Adelbold') ingewijd, de voorganger van de huidige Dom en in zijn eigen Dom werd Adelbold bijgezet.

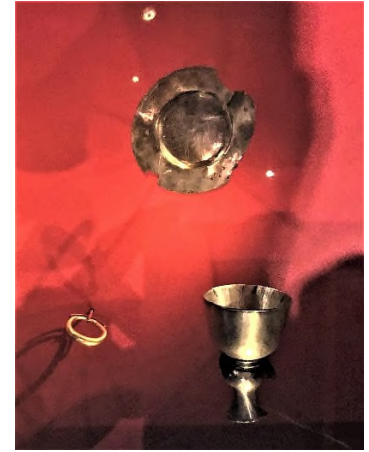
reconstructie van de 'Dom van Adelbold' ⁵

Bernold: sarcofaag

stichter van vier kerken ⁶

ring, kelk en pateen

Bernold/Bernulphus († 1054) begon aan een groots werk: het bouwen van vier kerken rondom de Domkerk. Hij geldt als de stichter van de Sint-Pieterskerk, de Sint-Janskerk en het Sint-Paulusklooster in Utrecht en bovendien van de Lebuïnuskerk in Deventer. Hij werd niet in de Dom, maar, op zijn eigen verzoek, in het koor van zijn eigen St. Pieterskerk begraven.

In de middeleeuwen werd een bisschop in vol ornaat en voorzien van zijn waardigheidsteken ter aarde besteld. Ook werden een kelk en een pateen (hostieschotel) aan de overledene meegegeven. Tijdens werkzaamheden in 1656 werden deze grafgiftten in de sarcofaag van bisschop Bernold gevonden. Ook trof men een half vergane houten kromstaf aan, naast resten van kleding, een ring, een kelk en een pateen. In de Pieterskerk staat nog steeds zijn (lege) sarcofaag.

De keizer van het Heilige roomse Rijk bracht zo nu en dan een bezoekje aan zijn leenmannen. Zo kwam keizer Koenraad II in 1039 op werkbezoek bij bisschop Bernold. Hij vierde Pinksterfeest en liep mee in de processie, maar een paar dagen later stierf hij. Zijn hart en ingewanden werden in de Dom begraven, maar zijn gebalsemd lichaam ging naar Speyer/Spiers. In de tweede helft van de vijftiende eeuw heeft men bij een verbouwing het kistje met lichamelijke resten verplaatst naar het koor van de Dom. Van de 4 keizersteentjes is het rechtse verdwenen. Er staat: De ingewanden van keizer Koenraad II, keizer der Romeinen – 1039.

steentjes keizer Koenraad II

Tijdens de regering van bisschop Godebald (zie verder) stierf keizer Hendrik V in Utrecht en zijn hart en ingewanden vonden ook een plekje in de Dom. Zijn gebalsemd lichaam werd in Speyer bijgezet. Op zijn keizersteentjes kun je lezen: De ingewanden van Hendrik V keizer der Romeinen–1125.

steentjes keizer Hendrik V

Koenraad van Zwaben († 1099) werd door de keizer beleend met grote uitbreidingen van het Oversticht, zodat het toen ongeveer de huidige provincies Overijssel, Drenthe en de stad Groningen besloeg.

Koenraad stichtte de vijfde kapittelkerk in Utrecht, de Mariakerk en voltooide daarmee het Kerkenkruis rondom de Dom.

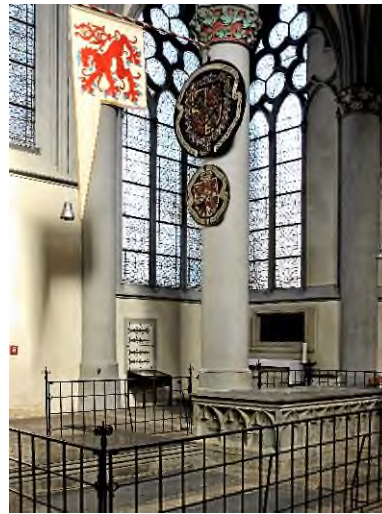
Koenraad werd kort na de inwijding vermoord en in de Mariakerk begraven. Deze kerk is in de negentiende eeuw afgebroken.

Saenredam: Mariakerk ⁷

In de elfde eeuw was de **Investituurstrijd** begonnen: Wie benoemt de bisschop, de keizer of de geestelijkheid? In 1122 werd het concordaat van Worms gesloten. Voortaan werden de bisschoppen door de kapittels gekozen en niet meer door de keizer, die daarna uiteraard zijn bevoorrechtiging aan Utrecht liet vallen. Die kapittels maakten deel uit van de Staten van het Sticht. Zij waren vrij in hun bisschopskeuze, maar omkoping en chantage kwamen regelmatig voor. Een kandidaat voor een vacante bisschopszetel was vaak van adel en moest dikwijls kostbare beloften doen om gekozen te worden. Daardoor verzwakte de positie van de bisschop ten gunste van die van de adel.

Concordaat van Worms ⁸

familiegraf von Berg ¹⁰

zegel Godebald ⁹

Godebald († 1127) had het regelmatig aan de stok met andere vorsten en zelfs met de keizer. Hij was heel actief bij het ontginnen van de veengebieden rondom Utrecht. Hij schonk Utrecht stadsrechten, zodat de stad ommuurd mocht worden. Ook had hij, om het waterpeil in de Kromme Rijn te stabiliseren, een dam bij Wijk bij Duurstede laten aanleggen, en om de scheepvaart te bevorderen liet hij de Vaartsche Rijn graven. Hij verloor in 1126 een geschil over de rechten op de nieuwe veengebieden en na deze tegenslag trok hij zich terug in het klooster Oostbroek in De Bilt, waar hij in 1127 stierf en begraven werd. Het klooster is inmiddels afgebroken. In 1148 verwoestte een enorme brand een deel van Utrecht, inclusief de Dom van Adelbold. Pas 25 jaar later begon men aan de bouw van een nieuwe kerk, de St. Maarten.

Frederik II van Berg († 1158) kwam uit de hertogelijke familie Von Berg. Hij was een geleerde man, maar over zijn aanstelling werd dagenlang gediscussieerd door verschillende partijen. Hij was één jaar bisschop, overleed in Pavia na een val van zijn paard en werd bijgezet in het familiegraf in de Dom van Altenberg.

Na 1160 werd de invloed van de graaf van Holland en de hertog van Gelre steeds groter en nog later hadden de Bourgondiërs en daarna de Habsburgers een flinke vinger in de pap. De uiteindelijk gekozen bisschop was vaak oud en overleed vaak al snel. In Utrecht zijn er veel vaker machtswisselingen dan in de buurlanden waar erfopvolging was.

B. 1200 - 1400

Otto in de Slag bij Ane ¹¹

Otto van Lippe († 1227) had zijn benoeming te danken aan de graven van Holland en Gelre, maar bevocht die graafschappen later. Hij is het meest bekend geworden door zijn strijd tegen het Oversticht. Otto werd door Rudolf van Coevorden verslagen en sneuvelde in de Slag bij Ane. Bijzonder is dat zijn hoofd werd gescalpeerd. Waarschijnlijk was zijn getonsureerde hoofdhuid een prachtige krijgstrofee. Later is zijn lichaam alsnog in de Dom begraven, maar de Utrechtse macht over het Oversticht liep na die tijd vanzelfsprekend sterk terug.

Wilbrand van Oldenburg († 1233) nam wraak op de dood van Otto van Lippe en martelde en radbraakte Rudolf van Coevorden. Wilbrand werd in de St. Servaasabdij in Utrecht begraven, maar die is al lang geleden afgebroken.

Wilbrand van Oldenburg ¹²

zegel van Hendrik van Vianden ¹³

Huizen werden in de middeleeuwen nog grotendeels van hout gemaakt en het dak werd vaak met riet gedekt. Geen wonder dat er steeds weer branden uitbraken. Na een stadsbrand in 1253 stonden alleen de muren van de St. Maartenskerk nog overeind, maar al in het volgende jaar legde Bisschop **Hendrik van Vianden** († 1267) de eerste steen voor de Domkerk. Hendrik werd in zijn Dom begraven en bij zijn graf kwam een altaar. Er is niets meer van terug te vinden. Het zal nog tot 1517 duren voordat het schip van de kerk grotendeels is voltooid.

Jan van Nassau († 1309) was een van de slechtste regeerders van het bisdom. Hij is nooit tot bisschop gewijd, maar bleef elect. In 1290 werd hij door de paus afgezet op basis van een hele lijst aantijgingen. Jan ging daarna in Deventer wonen, waar hij overleed. Hij werd begraven in de Lebuïnuskerk in die stad.

zegel van Jan van Nassau ¹⁴

Guy van Avesnes († 1317) stamde uit het belangrijke geslacht van Henegouwen. Hij was de broer van graaf Jan II van Holland, die zorgde dat hij op de bisschopszetel kwam. Hij verleende stadsrechten aan Amsterdam en staat bekend als een bisschop die zich, in tegenstelling tot veel van zijn voorgangers, bekommerde om zijn parochianen en hun zielenheil. Hij werd begraven in de Dom en zijn bisschopstombe staat er nog steeds, de enige die over gebleven is. De tombe is gotisch en is gemaakt van zwarte kalksteen. De bisschop heeft zijn handen op zijn borst gevouwen en aan 2 holten kun je zien dat er vroeger een bisschopsstaf is geweest. Opvallend is dat het een staand beeld is, dat is neergelegd. Aan de putjes in de mantel van de bisschop kun je nog zien dat de mantel was ingelegd met gekleurde steentjes, misschien wel halfedelstenen. De gebeeldhouwde pleuranten aan de zijkanten van de tombe zijn tijdens de Reformatie onthoofd.

Rond 1920 werd in de kapel een 15^e-eeuwse schildering gevonden met Christus aan het kruis. Ook vond men in de grafkelder onder de kapel nog al wat voorwerpen die waarschijnlijk van de bisschop zijn geweest, zoals een schoen en een

← **ring**. Ze zijn nu in het Centraal Museum in Utrecht te vinden.

tombe van Guy van Avesnes

kapel van Sierck

kapel Jan van Arkel

Frederik van Sierck († 1322) werd bisschop door toedoen van graaf Willem III van Holland, die daarmee zijn invloed in het Sticht wist uit te breiden. Tijdens zijn episcopaat werd begonnen aan de bouw van de Domtoren. Frederik begon ook met de bouw van een nieuwe bisschopshof en werd na zijn dood in de Dom begraven in de kapel die nu nog steeds zijn naam draagt. Een monument is er niet meer.

Jan van Arkel († 1378) was 22 jaar bisschop van Utrecht, maar werd in 1364 overgeplaatst naar Luik. Hij was, zowel op kerkelijk als op wereldlijk gebied, de bekwaamste van alle Utrechtse bisschoppen. Nadat hij overleden was werd zijn lichaam, op zijn verzoek, teruggebracht naar Utrecht en begraven in een tombe die geleken moet hebben op die van Guy van Avesnes. Resten van zwarte kalksteen zijn te vinden in de vloer en 2 delen zijn nu het onderstuk van het houten hek dat de kapel afsluit. In het fries van het hek is vergankelijkheidssymboliek te zien: een doodshoofd met gekruiste knokkels, een geraamte met 2 slangen en een gevleugelde zandloper. In de kapel is een 14^e-eeuwse wanddecoratie, die bestaat uit gotische traceringen en fabeldiereen en het zwaar beschadigde retabel van St. Anna te drieën.

*Utrecht - Domkerk
tegel van
Floris van Wevelichoven*

In 1371 ontbrandde een strijd om de bisschopszetel tussen **Arnold II van Horne** († 1389) en Floris van Wevelichoven. Aanvankelijk won de eerste kandidaat. Hij kon goed organiseren en inspireren, maar bij het aantreden van een nieuwe paus vond er in 1378 een wisseling plaats. Arnold werd overgeplaatst naar Luik en later op zijn verzoek begraven in het klooster Keyserbosch in Neer, dat inmiddels is gesloopt.

Zijn opvolger werd **Floris van Wevelichoven** († 1393) die afkomstig was uit de hoge adel. Hij trok regelmatig zijn harnas aan om kastelen terug te veroveren, die zijn voorganger Arnold had moeten verpanden. Hij zorgde voor vrede in zijn gebieden. Na zijn overlijden kreeg hij een prachtige graftombe in het koor van de Domkerk, maar het enige dat je nu nog ziet is een natuurstenen tegel (27x27 cm). Een tweede tegel is verdwenen. In het Latijn kon je lezen: ... van Floris van Wevelichoven, 50^e bisschop, is gestorven in 1393.

C. 1400 - 1528

deel houten bisschopsstaf

Na de dood van bisschop **Frederik van Blankenheim** († 1423) werden er maar liefst 6 kandidaten voorgedragen. Het spreekt vanzelf dat er veel gekonkel en strijd volgde. Uiteindelijk hakte de paus de knoop door en benoemde **Zweder van Culemborg** († 1433) als bisschop. De Staten verzetten zich en kozen **Rudolf van Diepholt** († 1455). Het Utrechts Schisma was een feit, een periode met 2 bisschoppen. Rudolf werd door de paus zelfs in de ban gedaan, maar wist op z'n bisschopszetel te blijven. Pas in 1449 werd Rudolf door alle partijen geaccepteerd.

Hij werd in de Dom begraven, in een kapel die zijn naam draagt, maar de tombe is sinds de zeventiende eeuw verdwenen. In 1580 werd er in zijn graftombe een kist geplaatst met de botten van veel bisschoppen, die door de beeldenstormers uit hun graven waren gehaald, maar met de tombe is ook die kist verdwenen. In de grafkapel is het beeldhouwwerk nog te zien. Langs 3 wanden zijn 12 spitsbogen met ertussen engelen die voorwerpen dragen, die met de kruisiging te maken hebben.

Tijdens een restauratie vond men in de grafkelder onder de kapel voorwerpen die van de bisschop kunnen zijn geweest, o.a. een ring, een mijter en een fragment van een houten bisschopsstaf. De voorwerpen zijn nu in het Centraal Museum.

kapel van Rudolf van Diepholt

dalmatiek van David van Bourgondië

Filips de Goede, hertog van Bourgondië trok in 1456 met overmacht de stad binnen en benoemde zijn bastaardzoon **David van Bourgondië** († 1496) tot bisschop. De tegenkandidaat Gijsbrecht van Brederode werd omgekocht met veel geld en gebieden. David was de langst regerende bisschop van Utrecht met wereldlijke macht. Hij kon zich, met Bourgondië achter zich, de machtigste bisschop van Europa noemen. Hij verlegde in 1481 zijn residentie naar kasteel Duurstede en begon het veen in de Gelderse Vallei te ontginnen. De Bisschop Davidsgrift is er een herinnering aan. Hij hield van kunst en wist kunstenaars aan zijn hof te binden. Hij werd begraven in het koor van de Grote Kerk in Wijk bij Duurstede, maar in 1579 is het koor van de kerk door brand verwoest en nooit meer opgebouwd. Er zijn in de kerk geen herinneringen meer aan deze bisschop, maar in het Catharijne Convent hangt zijn dalmatiek, een liturgisch gewaad.

Baden-Baden: tombe van Frederik van Baden ¹⁵

Frederik van Baden (+ 1517) was de volle neef van keizer Maximiliaan van Oostenrijk en deze hoopte dat Frederik de belangen van de familie zou bevorderen. De Staten van het Sticht zochten echter hulp bij hertog Karel van Gelre. Frederik werd gedwongen af te treden en overleed al snel daarna. Zijn lichaam werd bijgezet in het koor van de Stiftskirche van Baden-Baden. Frederik is op zijn tombe tweemaal afgebeeld, zoals vaker gebeurde in de Renaissance: op de bovenste etage in volle uitrusting, beneden als *transi*, het lichaam in staat van ontbinding.

Utrecht: kapittelzaal Dom ¹⁶

Hendrik van Beieren (+ 1552) was de laatste bisschop-elect met wereldlijke macht. Hij had niet de steun van zijn burens, hertog Karel van Gelre en keizer Karel V. Maar toen hij ook nog met binnenlandse partijstrijd te maken kreeg, kon hij niet anders dan hulp inroepen van de stadhouder van Karel V. Die eiste als onderpand de gebieden van het bisdom en hiermee kwam een eind aan de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschoppen. In de kapittelzaal van de Dom vond de officiële overdracht plaats. Het episcopaat was vanaf 1528 uitsluitend een kerkelijke instelling.

Bronnen:

R.A. Hoogland Sr. - Kroniek van Utrecht
Dr. A. van Hulzen - Utrecht Heemschutserie
A. Graafhuis - Utrecht, stad, mensen en momenten
Dr. J.E.A.L. Struick - Wandelgids van Utrecht
Internet sites over de Utrechtse bisschoppen.

fotoverantwoording

foto's zonder bronvermelding : Ad de la Mar

1	alle penningen: public domain
2	CC-sir Iain
3	CC Paul Hermans
4	Drents Museum, CC Jim Forest
5	Uit: Hundertmark - Naar Adelbolds voorbeeld
6	Pieter Saenredam, public domain
7	public domain

8

9

10

11 - 12

13

14

15

16

public domain

Utrechts Archief

foto CC-BY Beckstet

public domain

Utrechts Archief

CC Rijksdienst Cultureel Erfgoed

public domain

CC Rijksdienst Cultureel Erfgoed